

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	17
----------------	----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

1. Ἡ φιλοσοφική αὐτοκριτική τῆς θρησκείας	21
2. Ἡ νεοελληνική ἰδιαιτερότητα τοῦ θρησκευτοφιλοσοφικοῦ λόγου	33

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Θεολογία καί Ἑσχατολογία

στή Νεοελληνική Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας

II. ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

<i>Σύντομη κριτική ἐξιστόρηση</i>	<i>49</i>
1. Ἡ μεσοπολεμική γενιά	52
2. Ἡ μεταπολεμική γενιά	57
3. Ἡ νεώτερη γενιά	62
4. Ὁ νεοκαντιανισμός	71
5. Ὁ περσοναλισμός	74

III. ΡΩΣΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Ό Ν. Μπερντιάεφ (1874-1948) ως παράδειγμα	79
1. Ένας στοχαστής σέ δύσκολους καιρούς	83
2. Μιά φιλοσοφία τῆς ἐλευθερίας	89
3. Τό ἔργο μιᾶς ζωῆς	97

IV. ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Άπό τόν Γρηγόριο Νύσσης στόν Νικόλαο Μπερντιάεφ	103
1. Ἡ θεολογική ἀνθρωπολογία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης	105
2. Ὁ φιλοσοφικός θεανθρωπισμός τοῦ Μπερντιάεφ ...	109

V. ΠΝΕΥΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΡΩΣΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Ἡ συμβολή τοῦ Νικολάου Μπερντιάεφ	113
1. Τό πνεῦμα ἐλευθερώνει	116
2. Τό πνεῦμα ἐνώνει	121

VI. ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ

ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Άπό τή ρωσική διασπορά στό σύγχρονο νεοελληνισμό	127
1. Ἡ ἐσχατολογία στή ρωσική φιλοσοφία τῆς θρησκείας	130
2. Ἡ ἐσχατολογία στή νεοελληνική φιλοσοφία τῆς θρησκείας	141

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΦΥΣΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ
Θεολογία καί Τεχνολογία
στή Νεοελληνική Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας

VII. ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ

<i>Ἀπό τόν Πυθαγόρα στόν Χάιζενμπεργκ</i>	151
1. Ἡ μαθηματική ἄρμονία τοῦ κόσμου	152
2. Ἡ αἰσθητική ἄρμονία τοῦ κόσμου	157
3. Ἡ μεταφυσική ἄρμονία τοῦ κόσμου	159

VIII. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

<i>Ἀπό τόν ἀπολογητικό ἀντίλογο</i> <i>στόν κριτικό διάλογο</i>	165
1. Ἰδιαιτερότητες τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας τῆς τεχνολογίας	165
2. Δυνατότητες μιᾶς ὀρθόδοξης θεολογίας τῆς τεχνολογίας	170
3. Πραγματικότητες τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας τῆς τεχνολογίας	173

IX. ΒΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

<i>Ἀπό τή θεωρία τῆς ἐξέλιξης</i> <i>στήν κοσμοθεωρία τοῦ ἐξελικτισμοῦ</i>	179
1. Ἡ ἱστορική προϋπόθεση τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ	180
2. Ἡ ἀπολογητική ἀντίθεση τῆς δυτικοχριστιανικῆς θεολογίας	185
3. Ἡ κριτική σύνθεση τῆς ἀνατολικοχριστιανικῆς θεολογίας	190

X. ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

<i>Ἡ ἀσκητική ἡθική τοῦ περιβάλλοντος</i>	
<i>στήν Ὀρθοδοξία</i>	199
1. Ἀπό τήν τεχνική στήν ἡθική τοῦ περιβάλλοντος	199
2. Ἀπό τήν παραδοσιακότητα στή νεωτερικότητα	203
3. Ἀπό τήν κτητικότητα στή μετοχικότητα	210

XI. ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

<i>Τό νόημα τῆς ζωῆς στή φιλοσοφία τῆς θρησκείας</i>	215
1. Ἀνάμεσα σέ δύο ἀνακαλύψεις ζωῆς: τή «νεοκοσμική» καί τήν «ἐξωγήνη»	216
2. Ἀναζητώντας νόημα ζωῆς πρίν καί μετά τήν ἀνακάλυψη τῆς ζωῆς	219

XII. ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ

<i>Ἀπό τήν ἐνημέρωση στήν ἐξημέρωση</i>	
<i>τοῦ ἀνθρώπου</i>	225
1. Ἡ πληροφορική μεταξύ τεχνικῆς καί πολιτικῆς	225
2. Κοινωνία μέ ἢ χωρίς ἐπικοινωνία;	227

XIII. ΙΑΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ

<i>Τό πρόβλημα τῆς εὐθανασίας</i>	233
1. Εὐθανασία ἢ ἀθανασία;	233
2. Ἀτομικότητα ἢ ἀναφορικότητα;	236

ΜΕΡΟΣ Γ'
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ
Θεολογία καί Ίδεολογία
στή Νεοελληνική Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας

XIV. Ο ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

<i>Ὁ νομιναλισμός καί ἡ ἐκκοσμίκευση</i>	
<i>τῆς νεωτερικότητος</i>	241
1. Ἐθνικισμός καί κοινοβουλευτισμός	245
2. Φιλελευθερισμός καί ἀτομικισμός	255

XV. ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ

<i>Ὁ φιλελευθερισμός στήν πολιτική φιλοσοφία</i>	
<i>τῆς θρησκείας</i>	265
1. Κτητικός ἀτομικισμός	265
2. Προσωποκεντρικός κοινοτισμός	268

XVI. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

<i>Ἡ ἐκκοσμίκευση τοῦ οἰκονομικοῦ βίου</i>	
<i>στή νεωτερικότητα</i>	271
1. Φυσική οἰκονομία στήν παραδοσιακότητα	272
2. Χρηματική οἰκονομία στή νεωτερικότητα	278

XVII. ΑΣΚΗΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

<i>Μιά κριτική συμβολή τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας</i>	287
1. Ἠθική καί πολιτική	287
2. Οἰκολογία καί οἰκονομία	291

XVIII. Η ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

<i>Ἐξατομίκευση καί ἐκκοσμίκευση</i>	
<i>τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῆ νεωτερικότητος</i>	295
1. Ἡ κοινωνικότητα τῆς παραδοσιακότητος	297
2. Ἡ ἐξατομίκευση τῆς νεωτερικότητος	300

XIX. Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

<i>Δυτικοευρωπαϊκή πείρα</i>	
<i>καί νεοελληνική έμπειρία</i>	309
1. Ή γενεαλογία τοῦ διαφωτισμοῦ	309
2. Ή ιδεολογία τοῦ διαφωτισμοῦ	316
3. Ή θεολογία τοῦ εὐσεβισμοῦ	324

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

XX. ΚΡΙΤΙΚΑ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

1. Ἀτομικισμός καί φανατισμός	333
2. Ἐνοχή καί εὐθύνη	337
3. Πρόσωπο καί ἱστορία	341
4. Συναγωγή καί Ἐκκλησία	346
5. Παράδοση καί πρωτοπορία	349

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	357
--------------------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

*«Τοιουτοτρόπως από τή μικρότητα τοῦ τόπου,
ὁ ὁποῖος παλεύει μέ μεγάλες ἐνάντιες δυνάμεις,
θέλει ἔβγουν οἱ Μεγάλες Οὐσίες»*

Δ. ΣΟΛΩΜΟΣ*

νεοελληνισμός δέν εἶναι ἀπλό φαινόμενο, ἀλλά συνιστᾷ ἓνα σύνθετο ἱστορικό μόρφωμα. Ἀκόμη καί μέ μιά πρώτη ματιά στή λέξη πού δηλώνει τήν ὑπαρξή του, «νεοελληνισμός», ὑποδηλώνεται ὁ διφυής χαρακτήρας του, τό «νέο» καί τό «ἐλληνικό». Θεωρημένος μέ ἓνα κάπως πιό προσεκτικό βλέμμα ὁ νεοελληνισμός ἀποκαλύπτεται στή σύνθετη ὑπόστασή του πού εἶναι ἡ νεωτερικότητα καί ἡ ἐλληνικότητα. Ὡς ἀν θέλαμε μάλιστα νά τόν ὀρίσουμε, θά λέγαμε ὅτι νεοελληνισμός εἶναι ἡ νεωτερικότητα στήν ἐλληνική ἐκδοχή της. Ἡ ἱστορία καί ἡ φιλοσοφία διδάσκουν ὅτι ὁ νεοελληνισμός γεννιέται τή στιγμή πού ἡ νεωτερικότητα ἐμβολιάζεται στήν ἐλληνικότητα. Κι ἔτσι πιά νεοελληνισμός εἶναι ὁ γάμος τῆς νεωτερικότητας μέ τήν ἐλληνικότητα.

Κάθε συζυγία εἶναι δύσκολη ἐξ ὀρισμοῦ καί ἀπό τήν πείρα καθενός μας. Πολύ πιό δύσκολη τυγχάνει ἡ συνύπαρξη δυό ἱστορικῶν μορφωμάτων καί πολιτιστικῶν μεγεθῶν. Κι αὐτή

* Δ. ΣΟΛΩΜΟΣ, *Ποιήματα καί Πεζά*, Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἐξάντας» 1990, 187.

ἀκριβῶς εἶναι ἡ νεοελληνική περίπτωση ἀπὸ τῆ σύσταση τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους μέχρι σήμερα ἢ ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τῆ μεταβυζαντινῆ ἐποχῇ μέχρι τῆ νεοελληνικῆ ἐνσωμάτωση στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσι τῶν ἡμερῶν μας.

Ἡ νεωτερικότητα προέρχεται ἀπὸ τὸ δυτικοευρωπαϊκὸ πολιτισμὸ πού θεμελιώνεται στὸ λατινικὸ Μεσαίωνα καὶ στὴ διπλὴ ἀναίρεσή του, τὴν ἀνθρωπιστικὴ Ἀναγέννηση καὶ τὴ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση. Ἡ ἑλληνικότητα εἶναι ἀλλοεθνὴς καὶ ἐτερόδοξη πρὸς τὸ δυτικοευρωπαϊκὸ κόσμος, ρωμαιοκαθολικὸ καὶ διαμαρτυρόμενο ἐξίσου, ἐκκοσμικευμένο ἢ θρησκευόμενο ἐπίσης.

Πῶς εἶναι δυνατόν νά ἐπιτύχει μιά τέτοια συμβίωση ἀνάμεσα στὴν ἐτερόδοξη νεωτερικότητα καὶ τὴν ὀρθόδοξη ἑλληνικότητα; Καὶ ἀκόμη χειρότερα (ἢ δυσκολότερα), πῶς μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἡ συνύπαρξη τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς κοσμικότητος μετὰ τῆ νεοελληνικῆ ἐκκλησιαστικότητος;

Ἡ ἑλληνικότητα κυφορεῖται μέσα στὸν ἐκχριστιανισμένο ἑλληνισμό τῶν Μέσων Χρόνων πού διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ δυτικὸ Μεσαίωνα ἱστορικά, φιλοσοφικά καὶ θεολογικά. Τόσο ἡ ἀνθρωπιστικὴ Ἀναγέννηση ὅσο καὶ ἡ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση εἶναι ἄγνωστες στὴν ἀνατολικὴ Ὀρθοδοξία. Κι ἔτσι πιά ἡ ἑλληνικότητα συναντᾷ διπλὴ δυσχέρεια στὴ συνεύρεσή της μετὰ τῆ δυτικοευρωπαϊκῆς νεωτερικότητας: ἱστορικὴ καὶ θρησκευτοφιλοσοφική. Ἕνας ἀλλογενὴς καὶ ἐτερόδοξος πολιτισμὸς καλεῖται νά συγχωνευθεῖ μετὰ τὴν ἡμεδαπὴ καὶ ὀρθόδοξη παράδοση τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Οἱ κρίσεις ταυτότητας, οἱ ἐξάρσεις ἀπομονωτισμοῦ καὶ τὰ κρούσματα ἀφομοιωτισμοῦ, οἱ συγκρούσεις διεθνισμοῦ καὶ ἐθνικισμοῦ, ἡ παλινωδία μεταξὺ κοσμοπολιτισμοῦ καὶ ἐπαρχιωτισμοῦ ἢ οἰκουμενισμοῦ καὶ ἐθνοφυλετισμοῦ εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ αὐτονόητα συμπτώματα πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἰδιομορφία τῆς νεοελληνικότητος στὰ τελευταῖα πε-

ντακόσια χρόνια από τη σύγκρουση φιλενωτικών-άνθων-
τικών του 15ου αἰ. μέχρι τη φιλονικία εὐρωκεντρικών-έλληνο-
κεντρικών του 20οῦ αἰ.

Στὴν αὐγή του 21ου αἰ. ἀπαιτεῖται μιά νηφάλια καὶ ἀκρι-
βοδίκαιη ἀντιμετώπιση τῆς νεοελληνικῆς περίπτωσης ἀπὸ τῆ
φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ἡ ὁποία σχεδὸν αὐτοδικαίως κα-
λεῖται νά λάβει τὸ λόγο καὶ νά καταθέσει τὴ δική της συμβολή
στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος. Αὐτὸ φαίνεται νά εἶναι
σήμερα πιά κατεπειγόντως τὸ χρέος τῆς νεοελληνικῆς φιλοσο-
φίας τῆς θρησκείας. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἀναλαμβάνουμε τὴν
προσπάθεια νά προβοῦμε σέ θεώρηση τοῦ ζητήματος αὐτοῦ
μέσα στὰ πλαίσια τοῦ νεοελληνικοῦ θρησκευτοφιλοσοφικοῦ
στοχασμοῦ.

Τὸ βιβλίον ποὺ κρατᾶτε στὰ χέρια σας ἐλαύνεται ἀπὸ μιά
τέτοια πρόθεση καὶ ἀποδύεται σέ ἀνάλογο ἐγχείρημα. Ἐάν τὸ
ἐπιτυγχάνει ἢ ὄχι καὶ σέ ποιοῦ βαθμὸ συμβαίνει αὐτὸ, ἐναπό-
κεται στὴν τελεσίδικη κρίση τοῦ ἀδέκαστου κριτῆ κάθε ἀνα-
γνώστη, ποὺ εἶναι τὸ κοινὸ στό ὁποῖο ἀπευθύνεται καὶ ὁ
χρόνος μέσα στὸν ὁποῖο συγγράφεται. Ἐμεῖς ἀπὸ τὴ μεριά
μας ἀρκούμεθα στὴν ἀπλή ὅσο καὶ εἰλικρινὴ δήλωση τῶν προ-
θέσεων μας ζητώντας προκαταβολικά συγγνώμη γιὰ τὰ ὅσα
καὶ ὅποια ἀβλεπτήματα διέλαθαν τῆς προσοχῆς μας, ἐκλιπα-
ρώντας γιὰ τὴν ἀπροσωπώληπτη ἄσκηση κριτικῆς ἀπὸ κάθε
ἐντιμον καὶ καλοπροαίρετον ἀναγνώστη τοῦ πονήματός μας.

Δέκα χρόνια ἐρευνῶν, συζητήσεων καὶ συγγραφῶν περιέ-
χονται στὸ βιβλίον αὐτὸ μέ ἐπικέντρωση στὴ νεοελληνικὴ φιλο-
σοφία τῆς θρησκείας ποὺ ἐπιμερίζεται στὸν τρίπτυχο θεματι-
κὸ ἄξονα τῆς θεολογίας, τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς ἰδεολογίας.
Μερικὰ εὐρήματα τῶν ἐρευνῶν μας προδημοσιεύθηκαν σέ
ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ, πανεπιστημιακὲς ἐπετηρίδες, ἀφιε-
ρωματικούς τόμους καὶ πρακτικὰ συνεδρίων. Καθὼς ἐπίσης
κάποια κείμενα στὸ σύνολό τους ἢ ἐνμέρει ἀνακοινώθηκαν σέ

συνέδρια διασχολικά προκειμένου νά δοκιμασθεῖ ἡ ἀντοχή τῶν θρησκειοφιλοσοφικῶν προτάσεων πού θεωρούσαμε ὅτι ἐνδέχεται νά γονιμοποιήσουν τό διεπιστημονικό διάλογο στόν τόπο μας καί στόν καιρό μας.

Ἀρκετά σημεῖα τῶν θέσεών μας τροποποιήθηκαν, πολλά βελτιώθηκαν καί μερικά παρέμειναν ὡς εἶχαν ἐξαιτίας τῆς ἐπιβεβαίωσής τους ἀπό τό διάλογο μέ τήν ἐπιστημονική κοινότητα. Ἡ ζωτική ἐπαφή μέ τά πηγαῖα κείμενα καί τήν πληθωρική βιβλιογραφία ὅσο κι ἡ ζωντανή ἐπικοινωνία μέ ἀνθρώπους ἄλλων χώρων ἀπό τή φιλοσοφία, τή θετική ἐπιστήμη καί τήν πολιτική θεωρία συνέβαλαν ἀποφασιστικά στήν παρούσα διατύπωση τῶν θέσεών μας στό βιβλίο αὐτό. Γι' αὐτό κυριολεκτικά εὐγνωμονοῦμε τοὺς συζητητές μας τοὺς ὁποίους πάντοτε θεωροῦμε συν-ἀναζητητές τῆς ἀλήθειας, πού εἶναι καρπὸς κοινωνίας κι ἐπικοινωνίας, ἀφοῦ ὁ λόγος εἶναι διάλογος, ἡ ὑπαρξὴ εἶναι συνύπαρξη καί ἡ ἐπιβίωση εἶναι συμβίωση.

Τό βιβλίο ἀφιερώνεται μέ εὐλάβεια στήν ἱερή μνήμη τοῦ μεγαλύτερου σύγχρονου ὀρθόδοξου θρησκειοφιλοσόφου τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τοῦ Νικολάου Μπερντιάεφ (1874-1948), ὁ ὁποῖος ἄφησε τήν τελευταία του πνοή στόν τόπο τῆς εἰκοσιπενταετοῦς ἐξορίας του, στό Παρίσι, ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ μισόν αἰῶνα, τήν 23ῃ Μαρτίου 1948. Σέ αὐτόν τόν μεγάλο φιλόσοφο τῆς θρησκείας πού δέν βρῆκε ποτέ «μένουσας» πόλη, ἀλλὰ πάντοτε ζοῦσε μέ τήν ἀποκαραδοκία τῆς «μέλλουσας» πόλης, μᾶς νοητῆς «ἄνω Ἱερουσαλήμ» στά πρόσω τῆς ἱστορίας, ἀφιερώνουμε ὁλόφουχα αὐτό τό πόνημά μας παραμένοντας πιστοί στήν ἐσχατολογική ὄντολογία τῆς κοινῆς καί καινῆς παράδοσης πού μαζί μέ ἐκείνον συμμεριζόμαστε ὁλόθερμα.

Μάριος Π. Μπέγζος
Κηφισιά, 23 Μαρτίου 1998